

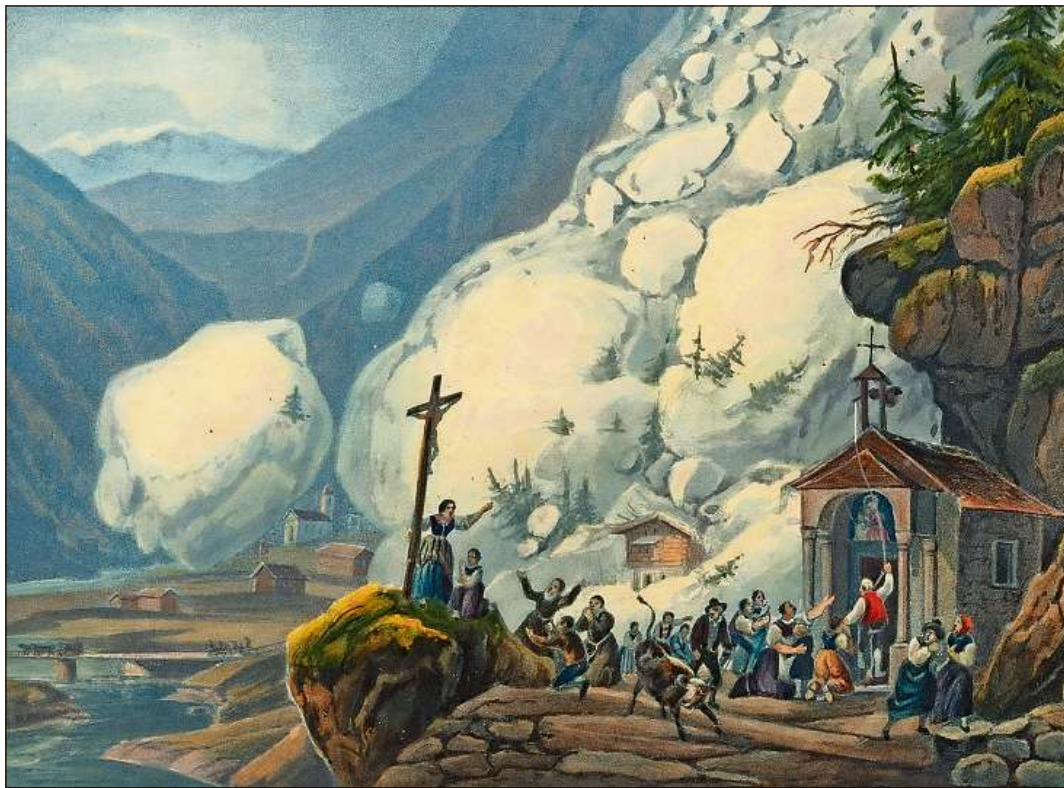
Epidemias, fominas e catastrofes

■ Questa rimnada d'artitgels dat in sguard a las disgrazias ch'han tutgà la populaziun dal Grischun. I sa tracta tant da malsognas infectusas e da catastrofes da la natira sco er da miserias chaschunadas dals umans sez (p.ex. entras guerras u explotaziun da la natira).

Epidemias umanas

Il term epidemia deriva dal grec e munta en connex cun malsognas «derasà en il pievel». I sa tracta d'ina accumulaziun temporara e locala d'ina malsogna infectusa. Sco pajais da transit è il Grischun adina stà exposit ad epidemias importadas dal nord e dal sid tras martgadants, schuldads, vagants e viandants. La pli gronda orrur chaschunava la pestilenza, numnada era pesta, muria, muria gronda, mort naira, boda u glonda. Quella ha furia s'urtut en il 16avel tschientaner e fin il 1642, ha depopulà entirs aclauns (p.ex. Stürvis/Maivilla, Schall/Lai, Tierzell/Scharons e Deal/Mon tranter il 1628 ed il 1642) e decimà en pliras vischnancas en pauc temp fin a dus terzs da la populaziun. Indicaziuns medicinalas pli exactas èn vegnidas tradidas pir suenter il 1640. A partir da quel temp e fin l'entschatta dal 19avel tschientaner han la virola, il tífus e la dissenteria (mal cotschen, difteria) semnà la mort en ils vitgs e mess en fossa massas d'uffants e giuvenils.

Avant il 1805 n'existiva nagin cussegl da sanità per epidemias. La Dieta federala reagiva da cas a cas cun il consentiment dals cumins. Las emprimas chasas da malsauens èn attestadas a Cuira ed a Masans il 1209, l'emprim mandat da pestilenza a Cuira datescha dal 1541. Il 1667 ha la Dieta federala relaschà las emprimas prescripziuns davart il cumportament en cas d'ina epidemia che cuntenevan las suandantas mesiras: separar ils pass e cunfins; quarantina per martganzia importada e viandants (emprima attestaziun 1718); dischinfectar stabiliments, vestgadira ed utensils contaminads; scumandar da bandunar il lieu e da visitar fieras; separar las famiglias saunas e malsauanas. Il 1751 è vegnida introducida l'obligaziun d'annunziar cas d'epidemias ed il 1805 quella da vaccinar cunter malsognas epidemicas – en accord cun il progress da la medischna. Fin viaden il 19avel tschientaner imploravan ins cun oraziuns e pias donaziuns l'agid da Dieu e recurruva a Nossadonna sco intermediatura da Dieu, a s. Onna (mamma da Maria) ed als sontgs da la pestilenza Roc, Bastiaun ed Antoni d'Egipta (era Antoni avat), a partir dal 1610 era a Carlo Borromeo (declerà sontg). La Sontga Crusch, represchenta da sin zains, chasas e portas, dueva preservar da la muria e cun exvotos e ma-

«Une avalanche dans la vallée de Tavetsch». Maletg da L. Bleuler, 1830.

lets engraziavan ils survivents per l'agid celestial.

L'orrur da la pestilenza ha schendrà ina ritga litteratura e numerusas ovras d'art che tractavan dal saut dals morts ed instituivan l'*ars moriendi*, vul dir l'art da bain murir. Da la muria èn stadas perturgadas tut las valladas reticas, ma betg tuttas il medem mument e cun la medema intensità. *Adolf Collenberg*

Fominas e miserias

Catastrofas d'alimentaziun vegnivan provocadas tras relaziuns climaticas extremas, murias e guerras a l'exteriur u en regiuns cun in import considerabel da victualias. Las differentas regiuns dal Grischun èn stadas perturgadas a moda diversa per quai che riguarda l'intensità da las calamitads.

En connex cun las guerras svabaisas han subi il Signuradi, il Partenz, l'Engiadina e la Val Müstair enturn il 1499 rapinas e devastaziuns. Il 1580–88 han pliras undas da muria furia en il Grischun, il 1587 oravant tut en l'Engiadina e la Val Müstair. En consequenza da l'aura, da la muria e dals Scumbigls grischuns èn ils onns 1614–40 stads caracterisads d'ina stgarsezza generala: las invasiuns austriacas dal 1621–22 ha chaschunà gronda calamità oravant tut en l'Engiadina ed en il Partenz, enturn il 1630 la muria in pau dapertut ed il 1638 ha la Surselva suffri ordvart. Il 1692–93 han il clima extrem e la bloccada d'import da granezza tras l'Austria (perquai che mercenaris grischuns han participà a la Guerra palatina sut la bandiera franzosa) turmentà ils Grischuns. Relaziuns climaticas extremas han provocà gronda fomina en ils

onns 1771–73; ils tartuffels (refusads fin alura) han preservà ils abitants dal Partenz dal pir. Il 1794 ed il 1796 èn stads onns da suffrientscha pervi da la chareschia e mancanza da graun en consequenza da las guerras da coaliziun prurttas durant la Revoluziun franzosa ed il 1799–1800 pervi da las invasiuns e dals passagis d'armadas estras tras il Grischun.

Calamità generala ha regi il 1805 e suenter ils onns nauschs dal 1814–15 (stads fraidas ed envierns lungs cun blera naiv) ha il clima extremamain fraid e bletsch ruinà il 1816–17 las raccoltas da graun en tut l'Europa. Il 1817 è stà in onn da naviglias e lavinias ed il zercladur hai dà inundaziuns en tut il Chantun. L'avust han talas destrui la racolta oravant tut en las vals renanas. La fomaz ha sfurzà la glieud da mangiar tartuffels, ina vivonda fin alura refusada da la gronda part da la populaziun. Ina depressiun economica cun fieras da muvel miserablas ha generà stgarsezza en ils onns 1822–37 e promovì l'emigraziun. Durant l'Emprima Guerra mundiala ed anc il 1919 han oravant tut famiglias da lavurers, da simpels emploiads e da schuldads betg occupads en l'agricultura (nagina cumpensaziun da la paja e nagin autoprovediment) suffri da povradad. Dapi alura è la fomina svanida, ma betg l'alimentaziun manglusa (surtut en famiglias memia grondas relativ a las entradas en fin en ils onns 1960). *Adolf Collenberg*

Catastrofas

Avant la fundaziun da las assicuranzas relativs pudevan catastrofes naturalas e quellas chaschunadas dals umans metter en miseria d'in di a l'auter entiras cumunanzas. Ina da las pli frequentas era l'incendi. L'Assicuranza d'edifizis obligatorica exista pir dapi il 1907 (cunter incendis) respectivamain dapi il 1932 (cunter donns elementars). Gia Strabo (64 a.C.–ca. 20 s.C.) aveva menziunà ils privels da lavinias e da bovas en las Alps e caracterisà quels sco «brutals, barbarics e selvadis» – confirm a ses abitants che tschanchian in linguatg che nagin uman «civilisà» na chapeschia. L'orrur da las Alps è dapi alura sa derasada – fin a la mistifizaziun – en nundumbravlas scrittiras. Incendis e devastaziuns tras auas grondas e lavinias han alimentà cardientschas blaus e superstiziuns da tut gener ch'han terrorisà la glieud fin en il novissim temp. Pir las lavurs fundamentalas dal scienzià Johann Jakob Scheuchzer da Turitg (1672–1733) han permess in access scientific al mund alpin (observatoris da naiv e lavinias) ed il svilup da tecnologias da protecciun effizientas. Dapi il 1867 ha il chantun Grischun laschà emplantar giuradas e construir rempars e parolavinas per impedir, franar u channalisar auas, lavinias e bovas. Il 1918 per exempel èn vegnidas francadas 188,5 ha da la Val Languard al Munt da la Bèscha

per proteger la vischnanca da Puntraschna. *Adolf Collenberg*

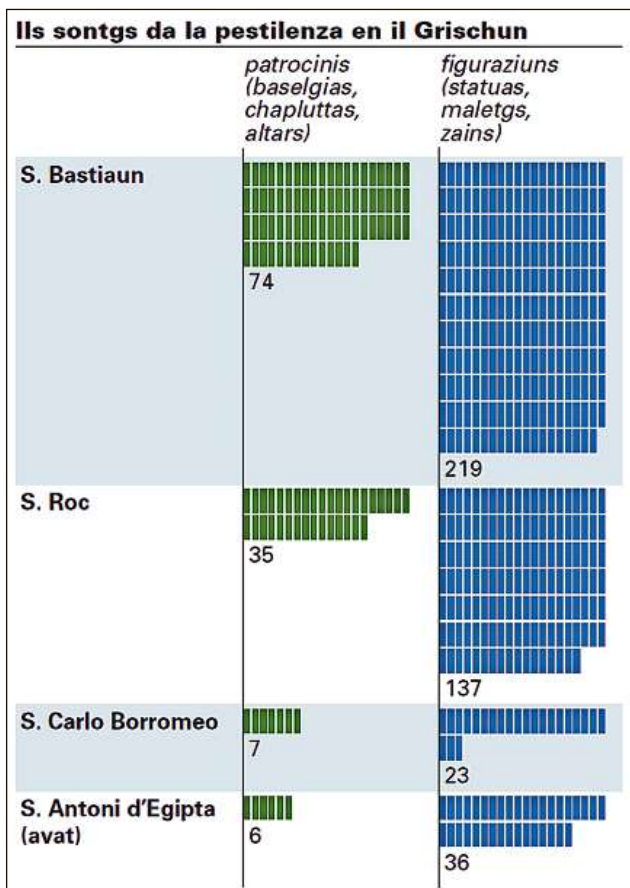
Terratrembels

Terratrembels sa manifesteschan a la surfatscha da la Terra en consequenza dad undas che sa derasan a l'intern da la Terra. La magnitud (M) inditgescha lur fermezza, calculada da seismografs che registreschan ils moviments dal terren en furma da seismograms. La Scala macroseismica europeica 1998 (EMS-98) è la scala d'intensità (I) uffizialmain valaivla dapi alura en Europa. L'intensità (I–XII) inditgescha il grad dals effects en lieu definì (punct d'intensità) da la zona perturgada. En Svizra vegnan terra-

Terratrembels en il Grischun dal 1000					
Data (chalandier gregorian)	Epicenter	Intensità (I) en Fepicenter	Data (chalandier gregorian)	Epicenter	Intensità (I) en Fepicenter
9-9-1295	Curvalda	VIII	27-8-1857	Tarasp	VI
Mars 1504	Ardez	VIII	13-10-1862	Casti	V
9-2-1512	Clavenna	VI	18-11-1863	Zernez	V
2-7-1516	Maivilla	V	27-11-1872	Zernez	V
Mars 1518	S. Bernardin	V	7-12-1874	Cuira	V
22-3-1573	Tavau	V	14-4-1878	Val Lischana	V
Mars 1573	Cuira	V	7-1-1889	Casti	V (bxi)
28-1-1574	Tusaun	V	28-12-1891	S. Murezzan	V
27-1-1576	Zernez	V	1-2-1892	Ardez	V
31-10-1586	Alvra	V	29-9-1896	S-chanf	V
9-2-1595	Tumleasgta	V	13-10-1891	Ramosch	V–VI
2-11-1599	Razèn	V	6-2-1894	Gianetsch	V
Aw. 1605	Tusaun	V	18-9-1897	Cuira	V–VI
20-11-1605	Landquart	V	13-3-1903	Curvalda	V
27-1-1607	Tusaun	V	11-1-1904	Tavau	V
3-8-1622	Engiadina Bassa/Fran	VII	25-12-1905	Domat	VI
29-7-1623	Maivilla	V	26-12-1905	Tumain	VI
2-2-1629	Engiadina Bassa	V	24-11-1906	Tavau	V
18-8-1650	Cuira	V	22-12-1913	Razèn	V
25-2-1695	Domat	V	15-1-1914	Razèn	V
Zercl. 1724	Scoil	V	9-12-1917	Engiadina/Ota/Silvaplauva	V
15-1-1721	Cuira	V	12-10-1929	Pass dal Fuorn	V
26-12-1744	Tavau	V	7-1-1940	Lai	V
9-3-1778	Cuira	V	14-2-1961	Ascheria	V
18-11-1785	Zernez	VI	21-12-1963	Glion	V
13-4-1813	Tusaun	V	26-2-1964	Rabius	V
22-9-1813	Ardez	V	6-4-1964	Pass dal Fuorn	V
25-2-1814	Ramosch	V	28-5-1964	Breil	V
2-4-1827	Ardez	V	9-8-1965	Rabius	V
22-4-1850	Cuira	V	15-7-1967	Musier	V
29-7-1852	Segl-Maria	V (2xi)	14-8-1967	Samignun	V
			9-7-1973	Curvalda	V
			17-7-1976	Filisur	V
			23-2-1978	Silvaplauva	V
			20-11-1991	Vaz	VI
			17-7-2003	Sertig	V

Effects/donns: V ferma stremblada
VI pitschens donns ad edifizis
VII donns ad edifizis
VIII grondas donns ad edifizis

Compilaziun Adolf Collenberg

venziunà la domesticaziun da torrents e flums. *Adolf Collenberg*

Assicuranza d'edifizis

En il temp medieval sa gidavan ils vischins in l'auter cun material. Sche las cassas d'incendi attestadas dapi il 16avel tschientaner na tanschevan betg, survegnivan ils donnegiads tras incendis da las autoritads u dal plevon ina brev da supplica, cun la quala els pudevan ir a batlegiar d'in vitg a l'auter. L'abus tras sfalsifitgaders ha mess ina fin a quest proceder. Sco alternativa han ins empruvà da rimnar ils daners cun agid da lottarias, taglias d'incendi u collectas uffizialas. La proposta da la Regenza d'introducì ina taglia d'incendi per alimantar in'assicuranza d'edifizis obligatorica (plan elavurà da Christian Carl von Wredow) è vegnida refusada dal suveran il 1822 e discutada dapi alura suenter mintga grond incendi. Incendis mettevan savens ils perturgads en miseria ed han sfurzà blers d'emigrar. Il 1849 è vegnida installada ina cassa d'agid chantunala. L'assicuranza d'edifizis per societads privatas, obligatorica dapi il 1864, è puspè vegnida schliada dal suveran il 1872 pervi da las premias exageradas.

Il 1896 è vegnida fundada l'Associazion grischuna da pumpiers. Ils 13 d'october 1907 ha il suveran grischun acceptà, cunter la resistenza vehementa da las assicuranzas privatas, l'Assicuranza d'edifizis chantunala obligatorica, en vigor dapi il december 1912. Quest'assicuranza segirescha tut ils objects cunter incendis e dapi il 1932 era cunter auters donns elementars, garantescha la protecciun preventiva cunter incendis e sustegna ils pumpiers cun contribuziuns, material, scolaziun ed inspeccziuns. Novissimamain èn assicurads era ils custs per stizzar fieus. Dapi il 1972 è

trembels sentids per regla pir a partir d'ina M 3/I III–IV, a partir d'ina M 4/I V datti donns ad edifizis. M 6–7/I XI–XII munta «destrucziun totala». Ina seismicità elevada exista en las vals periferas Engiadina e Val Müstair. Il pli ferm terratrembel enconuscent (1295, I VIII) ha gi ses epicenter a Curvalda. Era sch'il privel da terratrembels è relativamain pitschen en il Grischun, è la ristga d'in tal (donns supponids) detg gronda, cun ina valur d'assicuranza dals edifizis (incl. mobigliar) da ca. 100 mia. frs. Las datas d'avant il 1800 n'èn, per mancanza da registraziuns, betg cumpletas. *Adolf Collenberg*

Rempars da torrents

Fin viaden ils onns 1860 avevan las vischnancas sco era persunas privatas da procurar sez per la protecciun cunter erosius, bovas ed inundaziuns en lur territoris respectiv. Suenter las auazuns catastrofalas dal 1868 han la Confederaziun (leschas ed ordinaziuns dals onns 1871, 1874, 1877 e 1879) ed il chantun Grischun (lescha davart ils rempars dal 1870 ed ordinaziun executiva dal 1880) surpiglià la coordinaziun, direcziun e controlla da quellas lavurs ed han sub-

l'Institut d'assicuranza d'edifizis in institut independent da dretg public cun sedia a Cuira. Ses organ suprem è la cumissiun administrativa, presidiada dal schef dal Departament da construcziun, traffic e selvicultura. Il capital assicurà (senza l'assicuranza per il temp da construcziun) è creschì da 2 mia. frs il 1940 a 75,1 mia. il 2003. En il medem spazi da temp è era s'augmentà il volumen da las premias da 0,9 miu. frs il 1940 a 6,3 il 1970, 26,4 il 1986 e 31,5 il 2003. Las premias per 1000 frs èn sa sbassadas cuntinuadamain en il decurs dal 20avel tschientaner da ca. 1 fr il 1913 a 70 raps il 1986 ed importavan 0,42 raps il 2003. *Adolf Collenberg*

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.